

A táj és a történelem

A hazai táj

Minden térnek – így a tájnak is – van idővonatkozása. Föld- (vagy űr-)történeti és klimatikus múltja és jövője van, az ember által lakott területeknek pedig történelmi múltjuk és jövőjük is. A térnek ez az időisége gyakran rejtett, de a tudományok által föltárható.¹ Így irányult erre a figyelem a francia *Annales*-körben, és jött létre geográfia és a történelem találkozása Fernand Braudel *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában* című remekművének I. kötetében. Mindazonáltal Braudel nyomatékosan kijelentette, hogy „[n]em lehet elégszer ismételni: a történelmet nem a földrajzi térségek teremtik, hanem az emberek, akik ezeket a térségeket kézben tartják vagy kialakítják.”² Megjegyzendő, Herder már valami ilyesmit pedzett, amikor a környezetről átfogóan mint klímáról beszélt, egy olyan külső okról, amellyel szemben áll a belső, elsődleges „genetikus” ok.³ Tim Ingold egy jelentős tanulmányában antropológia és régészet határterületén jelölte ki a táj, ill. tájkép időbeliségét,⁴ nyilván nem függetlenül Heideggertől, aki számára minden építés – s így bizonyára a táj megkonstruálása is – már egyben lakozás (letelepülés).⁵

Ilyen adatokat más tudományterületekről is bőségesen lehetne nyerni, de mindezek más tájfogalommal foglalkoznak, mint amiről ebben az írásban van szó. Cassirer írja, hogy

[a] tér nem rendelkezik valami egyenesen adott, egyszer s mindenkorra szilárd struktúrával, hanem azt az általános értelemösszefüggés révén nyeri, amelyben föl-építése végbemegy. Az értelmi funkció az elsődleges és meghatározó, a térstruktúra a másodlagos és függő mozzanat.⁶

Az az értelmi funkció, amelyhez a tájfelfogásban tartom magam, ki-zárja a táj oksági, teleologikus, gyakorlati felfogását – egyáltalában

¹ Vö. pl. Hansjörg Kuster: *Geschichte der Landschaft in Mitteleuropa. Von der Eiszeit bis zur Gegenwart*. München: C.H.Beck, 2013².

² Fernand Braudel: *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában* I. Budapest: Akadémiai–Osiris, 1996. 236. Ford. R. Szilágyi Éva.

³ Vö. Johann Gottfried Herder: *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* (1784–1791). Második rész, VII. könyv, 3–5. <http://www.zeno.org/Literatur/M/Herder,+Johann+Gottfried/Theoretische+Schriften/Ideen+zur+Philosophie+der+Geschichte+der+Menschheit>

⁴ Vö. Tim Ingold: „The temporality of the landscape” = *World Archaeology*, 1993. 25:2, 152–174. Ingold cikkének vitájához vö. Dan Hicks: „The Temporality of the Landscape Revisited” = *Norwegian Archaeological Review* Volume 49, 2016 – Issue 1, 5–22.; Jeff Malpas: „Place and the Problem of Landscape” = Jeff Malpas (Ed.): *The Place of Landscape. Concepts, Contexts, Studies*. Cambridge (Mass.), London: MIT Press, 2011. 10. k. Ld. még ugyanebben a kötetben Theodore R. Schatzky: „Landscapes as Temporalspatial Phenomena” = i. m. 65–89.

⁵ Vö. Martin Heidegger: „Építés, lak(oz)ás, gondolkodás” = Schneller István: *Az építészeti tér minőségi dimenziói*. Budapest: Terc, 2002, 257–270. Schneller István fordítása.

⁶ Ernst Cassirer: „Mythischer, ästhetischer und theoretischer Raum” = Jörg Dünne & Stephan Günzel (Hrsg.): *Raumtheorie. Grundlagentexte aus Philosophie und Kulturwissenschaften*. Frankfurt/M.: Suhrkamp, 2006. 494.

instrumentalizálását –, s ahhoz a hagyományhoz kapcsolódik, amelyet leg-híresebben Georg Simmel fejezett ki:

Táj, állítjuk, akkor jön létre, amikor a természeti jelenségeknek a földfelszínen kiterjedt egymásmellettségét sajátos egységgé fogjuk össze, amely eltér attól, ahogyan az okságilag gondolkodó tudós..., a teleológiai irányultságú szántóvető vagy stratégia ugyanezt a látóteret átfogja⁷ –,

s amelynek előzményeit más helyen kimutattam Rousseau-nál, A. W. Schlegelnél, Schellingnél, Ruskinnál; a hagyomány folytatódását pedig Heideggernél, J. Ritternél és Adornónál. Előfordul, hogy a szakértő a tájat nézi, s hirtelen felfigyel valamire, amiből arra következtet, hogy ott a föld és a növényzet alatt, amely visszavette hatalmát, építmény lehet. Így történt ez a Masszáda esetében 1838-ban. Számos antropológiai következményt le lehet vonni egy olyan festményből, Ingold példájából, id. Pieter Bruegel *Aratásából*, amelyet csak nagyon tág értelemben lehet tájképnek nevezni, ugyanis éppen annyira életkép vagy jelenet. Braudel szinte időtlennek (hosszú tartamnak) nevezte az ember és környezete kapcsolatát. Valóban a táj, mint táj, abban az értelemben, ahogy beszélek róla, általában jelen idejű.

De vannak kivételek. Nem a természetes mozgásokra gondolok, a felhők futására, a lombok játékára, az alkony vagy az eső közeledésére, a vizek folyására. Ezeknek időbelisége a táj mint táj befogadásakor másodlagos, s a pillanatfelvételek, amelyeket készítünk róluk, akár meg is állíthatják őket. Ám az ember építette táj változása, teleológiája jól látható. Ezeknek egyik paradigmaticus esetéről, a kertről más helyen részletesen írtam. Most pedig egy másikról esik szó, az emlék-tájról, ahol a táj elválaszthatatlanul összefügg a történelmi vagy mitikus emlékezettel, és szimbolikus jelentősége van.

„Ez a föld, melyen annyiszor / Apáid vére folyt” – hangzik az egyik leghíresebb magyar versben, Vörösmarty Mihály *Szózatában*. A mohácsi táj minden magyar embernek eszébe juttatja történelme egyik legnagyobb tragédiáját. A Firenzében vagy környékén élő angolok tájélményében mindig szerepet játszott a város történelmi múltja.⁸ Simon Schama szerint, aki nagy könyvet írt a táj és az emlékezet viszonyáról, az örökölt tájmítoszok és emlékek jellemzője meglepő, százados tartósságuk, valamint az az erejük, hogy intézményeket hozzanak létre, amelyekkel ma is együtt élünk. A legnyilvánvalóbb példa a nemzeti identitás, amelyhez hozzátartozik egy meghatározott táj-hagyomány misztikuma, topográfiájának feltérképezése, kidolgozása és gazdagítása. Ilyen a német tölgyerdő, a germán vadon, amelynek hagyománya a római birodalomig nyúlik vissza, Anglia zöld sziget-, illetve *sceptred isle* – uralkodó sziget – jellege (Shakespeare: *II. Richárd*, II. felv., 1. jelenet), a Yosemite völgy „szent” óriásfái, amelyeket olyan történelmi eseményekkel hoztak összefüggésbe, amelyek idején már megvoltak, és Schama számos egyéb példája.⁹ A csehek szent hegye a Hora Říp, Spanyolországban először

⁷ Georg Simmel: „A táj filozófiája” = Simmel: *Velence, Firenze, Róma. Művészetelméleti írások*. Atlantisz–Medvetánc, 1990. 106. Berényi Gábor fordítása.

⁸ Vö. Katie Campbell: „Framing the Landscape: The Anglo-Florentine View” = Jeff Malpas (Ed.): *The Place of Landscape. Concepts, Contexts, Studies*. I. h. 257–272.

⁹ Vö. Simon Schama: *Landscape and Memory*. London: Fontana Press, 1995. 15. és passim.

Andalúzia, majd Kasztília vált a nemzeti tájjá.¹⁰ A francia tájnak talán nehezebb megtalálni egy ilyen konkrét, megkonstruált, szimbolikus részét, de Pierre Nora mégis joggal írja:

Mi lehet immateriálisabb a tájnál? A nemzettudat minden összetevője közül kétségkívül ez hat a legközvetlenebbül. François Mitterrand választási plakátja, amelynek háttérében egy ismeretlen francia falu rajzolódik ki, nagyon emlékeztet 1981-es vetélytársára, mert valójában mindkettőt öntudatlanul Pétain egy hasonló plakátja ihlette, ez pedig azt jelenti, hogy van a nemzeti tájnak egy archetípusa, mégpedig a „douce France”, azaz az Île-de-France, „a nemzet bölcsője” lankás dombjaival. És azt, hogy Franciaország földrajzi adottságainak szerves egysége létezik, annak ellenére, hogy a tájak valóban rendkívül változatosak – éppen ez szokta elbűvölni az őket szemlélőket.¹¹

A táj lehetséges összefüggése az identitással¹² hozzájárulhatott ahhoz, hogy a 19. századtól kezdve elkezdtek „a természet után” tájképeket festeni. Azaz a táj referenciálissá vált. A táj portrészerezőségét – ellentétben az ideális tájjal – már korábban is gyakorolták Németalföldön, de a híres – vagy éppen a festő által híressé tett – szimbolikus tájak ábrázolása későbbi. Ha összehasonlítjuk Claude Lorraine *A korall eredete vagy tájkép Perszeusszal* című művét (1670-es évek) a normandiai Étretat nagyon hasonló tengerbe nyúló sziklakapuival, amelyeket Monet-val az élen festők sora festett meg a 19. században (Delacroix, Isabey, Jongkind, Courbet, Corot, Boudin stb.), akkor világosan látható a különbség a képzeletbeli, ideális táj és a földrajzi konkrétságú reális táj között. Azok a kísérletek, amelyek korábbi tájképeket akartak azonosítani (például Claude *Acis és Galatheáját* a nápolyi öböllel) a legtöbbször kudarcot vallottak.

Hasonló a helyzet a tájköltészettel is, amelyben az ideális vagy természetfölötti természet helyét átveszi „a természetes vonatkoztatási rendszer”, s a mű tárgya ember és természet vizionárius viszonya lesz, amelyben mindazonáltal a táj helye topográfiaileg felismerhető és meghatározható. Így jellemzi M. H. Abrams Wordsworth költői újítását.¹³ S valóban, a tinterni apátság rom tája történelmileg összekapcsolódik Wordsworth nevével, mint a Tóvidék vele és más tavi költőkkel. A Mont Sainte-Victoire környékén az országúton tábla van, hogy ez Cézanne tája.¹⁴

A magyar költészet mintegy fél évszázados késéssel követte ezt a fordulatot. Legnagyobb felvilágosodás kori rokokó költőnk, Csokonai Vitéz Mihály (1773–1805) *A tihanyi ekhóhoz* című versében a tihanyi félszigetnek a Ba-

¹⁰ Vö. Csejtei Dezső – Juhász Anikó: *Filozófiai elmélkedések a tájról*. Máriabesnyő: Attraktor, 2012. 102. kk. és 113. kk.

¹¹ Pierre Nora: *Emlékezet és történelem között*. Budapest: Napvilág, 2010. 99. k. Tóth Réka fordítása. A magyar olvasónak talán nem érdektelen, hogy az említett 1981-es Mitterrand-plakátra ez volt írva: „La force tranquille” (A nyugodt erő).

¹² Vö. Françoise Cachin: „The Painters Landscape” = Pierre Nora (Ed.): *Rethinking France. Les lieux de mémoire. Vol. 2. Space*. Chicago and London: The University of Chicago Press, 2006.

¹³ M. H. Abrams: *Natural Supernaturalism. Tradition and Revolution in Romantic Literature*. New York: W. W. Norton & Company, 1971. 13. és passim.

¹⁴ Nora is emlékezhelynek nevezte Cézanne festményét. Vö. Pierre Nora: *Emlékezet és történelem között*. I. h. 31.

laton vízszintje fölé 120 méterrel emelkedő szelíd dombjáról azt írta, hogy „Zordon erdők, durva bércek, szírtok!”¹⁵ Berzsenyi Dániel (1776–1836) a *Búcsúzás Kemenesaljától* című ódájában hiába válik a Soracte a Vas megyei Sággyá, a tájleírás meglegszik a „Ti kékelő halmok! gyönyörű vidékek!” emlegetésével. Mindkettejükre áll, amit Németh László Csokonairól mondott, hogy „nem ismert tájat, csak természetet. Verseiben nincs körülírt jellegű vidék, csak berek, folyó, róna”.¹⁶ A probléma monográfusa szerint konkrét tájak a magyar irodalomban először Kazinczy Ferenc (1759–1831) útleírásaiban és Kisfaludy Sándor (1772–1844) verseiben jelentek meg.¹⁷ Történetek kísérletek a pannon táj, a Dunántúl nemzeti tájjá változtatására, elsősorban id. Markó Károly remekbe sikerült *Visegrád* című festményének hatására (1826–30). Az áttörés azonban majd két generációval később következett be, Arany János (1817–1882) és mindenekelőtt Petőfi Sándor (1823–1849) tájköltészetével.

Petőfi még ma is a legnépszerűbb költők egyike Magyarországon, s mindenki tudja, hogy népdalai, politikai és szerelmi költészete mellett tájversei a legjelentősebbek. Ehhez képest meglepő, hogy noha tájköltészete a legbanálisabb érettségi tételek közé tartozik, a hatalmas Petőfi-irodalomban tudomásom szerint egyetlen monográfia nem született ebben a tárgyban.

Noha a 19. századi Magyarországnak gazdag tájai voltak (Északon hatalmas hegylánc, Nyugaton dombvidék, Keleten az Alföld), mégis Petőfi szülőföldje lett a jellegzetes magyar táj, a hazai táj – s ebben a döntésben meggyőződésem szerint a költőnek sarkalatos szerepe volt.

Nem mintha nem lett volna az Alföldnek, a pusztának már korábban is némi jelentősége. Külföldi útirajzírók, magyar költők írtak róla, s gróf Széchenyi István már 1814-ben ezt jegyezte föl naplójába:

Hogy a hunok legvalódibb fajtájából származhatom, arra az is elég bizonyíték, hogy a legszebb Alpok közt Svájcban, vagy Itália legbujább völgyeiben és tájain sem vagyok képes oly forrón, lelkesen és rajongón érezni és élni, mint hazám pusztáin és síkságain.¹⁸

A festő Barabás Miklós (1810–1898)

megelőzte Petőfi Alföldről írott verseit. A délibáb, a gémeskút és a puszta, mint a népet, a szabadságot jelképező történeti téma az 1840-es évektől terjedt el a magyar tájfesté-

¹⁵ Vö. Sárkány Oszkár: *A tájesszmény változásai a magyar költészetben Petőfiig*. Budapest, 1935. 22.

¹⁶ Németh László: „Csokonai” [1927] = Németh L.: *Az én katedrám. Tanulmányok*. Budapest: Magvető és Szépirodalmi, 1983. 226. Ezért tartom aggályosnak Milbacher Róbert Petőfi-revizió-vázlatának azt a kitételét (is), hogy „[a]z úgynevezett tájleíró költeményei sem számítanak új fejleménynek, legföljebb csak újrakalibrálja a felvilágosodás, általa főleg Csokonaitól tanult picturára és sententiára építő leíró hagyományát, és vegyíti a táj »nemzetiesítésének« és egyben ezen patrióta nemesi szótár »demokratizálásának« korszerű gondolatával.” Milbacher Róbert: „Petőfi, Arany és a nemzeti kánon” = *Élet és Irodalom*, 2019. augusztus 9. Picturáról és sententiáról Csokonainál és Berzsenyinél vö. Szegedy-Maszák Mihály: „Petőfi: Kis-Kunság” = Szegedy-Maszák M.: *Világkép és stílus*. Budapest: Magvető, 1980. 268. k.

¹⁷ Sárkány Oszkár: i. m. Talán ki lehetne emelni még egészen korai és meglepő kivételképpen Bessenyei György (1747–1811) *A Tiszának reggeli gyönyörűsége* című 1772-es versének topográfiai realizmusát.

¹⁸ Széchenyi István: *Napló*. Budapest: Gondolat, 1978. 1814. nov. 21-i bejegyzés. 19.

szetben... A vadregényes hegyvidék és az Alföld történeti epizódokat is rejtő romantikája végigkísérte az 1850-es és 1860-as évek magyarországi tájfestészetét (Brodszky Sándor, Lotz Károly, Molnár József). Az orientális táj mesterei (Libay Károly Lajos, Ligeti Antal és társaik) kivétel nélkül festettek alföldi tájat, vihart, hortobágyi ménest. Mert a táj nemcsak hegy és völgy, ég-föld-víz-levegő, hanem növények, állatok és köztük élő emberek szerves összetartozása, a szülőföld megerősödött mítosza.¹⁹

Az orientalizmusnak valóban lehetett szerepe az Alföld, a puszták fölerkékelődésében. Egy kitűnő művészettörténeti tanulmány szerzője idéz egy 1855-ös közleményt, melynek szerzője a pusztai csikóst az arabiai sivatag beduinjaihoz hasonlítja.²⁰ Említhetett volna jóval korábbi példákat is. Erdélyi János írta 1843-ban:

Ismerjük a szent történetből Jézust, Hágárt s egész zsidónemzetet a pusztában; fogalmaink sajátok a pusztai beduinról, arabról, s keleti nép lévén, sokat hozánk vé-rünkbe is által, mi efféle érzelmekre, hogy ne mondjam, előszeretetre bírja kelet fiait, s így nincs mit csodálni, ha éppen ott, a szép síkságon lakik a magyarság legszebb része.²¹

Petőfi írta 1847-ben:

...menjünk, vágtsassunk kelet felé, nagyszerű látvány következik: a puszták, a Hortobágy!

Hortobágy, dicső rónaság, te vagy az Isten homloka.

Megállok közepeden s körültekintek oly elragadtatással, melyet nem érez a sweici az Alpeseiken, melyet csak a beduin érez Arábia sivatagjaiban. Milyen szabadon lélekzem, mint tágul keblem!²²

De már korábban, az 1845-ös *A csárda romjai* című versében ezt olvassuk: „Itt szeretnék élni a puszták közepin, / Mint Arábiában a szabad beduin.” Mégis, ha az említett tanulmány szerzőjének igaza is lehet abban, hogy az orientalizmus, egzotizmus hatott a pusztai tájképek magyar és német divatjára (s itt a Magyarországon született Nikolaus Lenau szerepe is megemlítendő)²³, a döntő ok – különösen a magyar irodalomban – nem ez volt. Hanem amiről fentebb már szintén olvastunk Erdélyinél, az etnikai szempont, amely a soknemzetiségű Magyarország – még befogadó irányultságú – nacionalista asszimilációs eszméiben játszott közre, hogy ugyanis a „legtisztább” magyarság a közfelfogás szerint az Alföldön lakik. (Széchenyi az akkor még igaznak hitt hun-magyar azonosságra utaló naplóbejegyzésének is ez a motívuma.) Mindehhez hozzájárult a magyarság keleti eredetének öntudata, amely már ebben az időben is hol békében élt, hol viszont harcban állt a nyugati orientációval.

¹⁹ Szabó Júlia: „A történeti tájfestészet” = Szabó J.: *A mitikus és a történeti táj*. Budapest: Bállassi, 2000. 132.

²⁰ Vö. Sinkó Katalin: „Az Alföld és az alföldi pásztorok felfedezése a külföldi és a hazai képzőművészetben” = *Ethnographia* 1989. 1–4. 121.

²¹ Erdélyi János: „Úti képek I.” = Erdélyi J.: *Úti levelek, naplók*. Budapest: Gondolat, 1985. 42. k.

²² Petőfi Sándor: „Úti levelek Kerényi Frigyeshez” 1847. május 14. = Petőfi S.: *Úti jegyzetek*. Budapest: Neumann Kht., 2002. <http://mek.oszk.hu/06100/06125/html/index.htm> 1847 – 1847. február 23-i levelében írja Arany Jánosnak, hogy „a lelkem fáj, ha elgondolom, milyen beduin veszett el bennem!”.

²³ Vö. Sinkó Katalin: i. m. 127, 133, 145.

Érdemes Petőfi azon megjegyzésén is elgondolkodni, hogy olyan elragadtatást érez a pusztában, „milyet nem érez a sweici az Alpeseken”.

Az Alföld azért válik tájesszenné, mert ezt tartják tiszta magyarnak. Svájcban a hegyekhez kapcsolódik a szabadság gondolata, nálunk a síksághoz.²⁴

De nemcsak Svájcról van szó. A történelemből kimaradó és ezért szabad hegylakókat szokták a szabadság eszméjével társítani.²⁵ Az ellentmondásra már 1841-ben fölfigyeltek Magyarországon.

Ha visszatekintünk a múlt századok történeteire, Európa majd minden szabadságharczait a bércek közt látjuk kitörni és leküzdetni, miből sokaknál azon hit és vélemény támadott, hogy a bércek és ormok a szabadság hazája. Hazánk történeteiben ellenkezőt tapasztalunk, itt azon állítás, hogy a hegyi lakos leginkább kedveli a szabadságot, megfordítva áll, mert a mi bérzslakóink mindig nyugodtabban túrték a nyomatást, 's őseink' majd minden szabadságharczai az alföld síkjain támadtak, folytattak 's végeztettek be. 'S e' szellem, a szabadság ezen szelleme, maiglan is él az alföld síkjain, mert tekintsük bár a megyei gyűléseket, vagy az országos tanácskozásokat, mindenhol az alföld térein fekvő megyék azok, mellyek legbüzdöbben küzdenek az alkotmányos szabadság és szabadelműség elveiről.²⁶

Petőfi Sándor a hazai tájat 1844-ben megalapító verse, *Az Alföld* egyenesen provokálja a hegyeket. Teljes egészében idézem.

Mit nekem te zordon Kárpátoknak
Fenyvesekkel vadregényes tája!
Tán csodállak, ámde nem szeretlek,
S képzetem hegyvölgyedet nem járja.

Lenn az alföld tengersík vidékin
Ott vagyok honn, ott az én világom;
Börtönéből szabadult sas lelkem,
Ha a rónák végtelenjét látom.

Felröpülök ekkor gondolatban
Túl a földön felhők közelébe,
S mosolyogva néz rám a Dunától
A Tiszáig nyúló róna képe.

Délibábos ég alatt kolompol
Kis-Kunságnak száz kövér gulyája;
Deleléskor hosszú gému kútnál
Széles vályu kettős ága várja.

²⁴ Sárkány Oszkár: *A tájesszény változásai a magyar költészetben Petőfiig*. I. h. 5.

²⁵ Vö. Fernand Braudel: *A Földközi-tenger és a mediterrán világ...* I. h. 33.

²⁶ Remellay Gusztáv: „Szolnok vidéke” = *Athenaeum*, V. évfolyam, 1841. Második félév, 24. szám (1841. aug. 24.) A cikkre Sárkány Oszkár hívta fel a figyelmet: Sárkány Oszkár: „Magyar tájesszény” [1942] = Pomogáts Béla: *Magyar tájak – magyar irodalom. Szöveggyűjtemény*. Dunaszerdahely: Lilium Aurum, 2008. 29.

Méneseeknek nyargaló futása
Zúg a szélben, körmeik dobognak,
S a csikósok kurjantása hallik
S pattogása hangos ostoroknak.

A tanyáknál szellők lágy ölében
Ringatózik a kalászos búza,
S a smaragdnak eleven színével
A környéket vígan koszorúzza.

Idejárnak szomszéd nádasokból
A vadlúdak esti szürkületben,
És ijedve kelnek légi útra,
Hogyha a nád a széltől meglebben.

A tanyákon túl a pusztá mélyén
Áll magányos, dőlt kéményű csárda;
Látogatják a szomjas betyárok,
Kecskemétre menvén a vásárra.

A csárdánál törpe nyárfaerdő
Sárgul a királydinnyés homokban;
Odafészkel a visító vércse,
Gyermekektől nem háborgatottan.

Ott tenyészik a bús árvalányhaj
S kék virága a szamárkenyérnek;
Hús tövéhez déli nap hevében
Meggihenni tarka gyíkok térnek.

Messze, hol az ég a földet éri,
A homályból kék gyümölcsfák orma
Néz, s megettök, mint halvány ködoszlop,
Egy-egy város templomának tornya. –

Szép vagy, alföld, legalább nekem szép!
Itt ringatták bölcsőm, itt születtem.
Itt borúljon rám a szemfödél, itt
Domborodjék a sír is fölöttem.

Petőfire hathatott, vagy legalábbis bátoríthatta első nagy tájverse megírására Erdélyi János egy évvel korábban közölt útirajza.

Az alföldi magyar koporsónak nézi a felföld legszebb völgyeit; a hegyek néki gát, mely lelkét is korlátozza szemében, s mikor síkságára visszalép, elragadtatással kiáltja felé: ez az Isten földje!²⁷

²⁷ Erdélyi János: „Úti képek I.”, i. h. 42.

Ugyanakkor Erdélyi fenségesnek látja a pusztát ürességét, „kibútorozatlanságát”.

A pusztai szépségei nem csörgő patak, nem fülmile csattogása, hanem az nagy rendtelenség, melyet mintha két viaskodó isten hagyott volna maga után, mindent földig rombolva le.²⁸

Petőfi éppen ellenkezőleg, a fenségest a „tán csodált” hegyvidéknek tartja fenn, s a szépséget az Alföldnek.²⁹ Azt is mondhatjuk, hogy versében „bebútorozza” az üres tájat, egy fantasztikus, a vers túlnyomó részében vertikális szemlélettel. A „börtönéből szabadult sas lélek” metaforája készíti elő a képzeletbeli fölrepülést, amely először nagy magasságból látja át az egész tájat, a Duna–Tisza közét, hogy alábbszállva föltűnjenek szereplői, a gulyák, ménesek, gémeskutak, csikósok. Eközben a látvány megtelik hangokkal, a kolumpok, a lódobogás, az ostorpattogás hangjaival. A tanyák közelében még lejjebb szállva az állatok után a búzaföldek és nádasok válnak láthatóvá, hogy aztán egészen alant, a kocsmánál az is észrevehető legyen, amit csak a gyalogjáró lát: a fészkelő vércsék és a tarka gyíkok. Itt, a vers végén vált át a vertikális szemlélet horizontálissá, hogy körbetekintve megpillantsa a téres, akadálytalan messziséget, távoli gyümölcsfákat, mezővárosok templomtornyait. Majd következik az utolsó strófa a figyelemre méltó „*legalább nekem szép*”-pel, jelezve, hogy az Alföld szépsége magyarázatra szorul.

A képzeletbeli fölrepülés után a nagy képből egyre lejjebb ereszkedve válnak ki a különböző lények és tárgyak. Ez önmagában is esztétikai élvezetet okozó, erős és hatásos költői művelet. De van egy másik jelentősége is, hogy először magával a térrel ismerkedünk meg, „a rónák végtelenjével”, s az elkülönülő dolgokat a maguk képi és hangbeli konkrétságában most már mindig térélményként, és ezzel tájélményként fogjuk fel, a vers utolsó előtti strófájáig, ahol megváltoztatott – mint mondtam: horizontális – nézőpontból ismétlődik meg a végtelen távolság tértapasztalata.

Ez a nagy leíró költemény nem hazafias-identifikáló, hanem a szülőföld tájverse (a jóval korábbi, Petőfi nevével először megjelenő *Hazámban* című vers is a szűkebb pátriáról szól és nem az országról³⁰). Csak következményeiben vált azzá. Palágyi Menyhért nevezte Petőfi természetkölteményeit „hazafias honfoglaló költeményeknek”, második, költői honfoglalásnak,³¹ s hatását, recepcióját, utánozóinak tömegét tekintve ez igaz is. *Az Alföld* sorai közül nem egy szólásmondássá vált, s az Alföldről, a pusztáról, a magyar tájról való képzeleteinket mindmáig Petőfi tájversei határozzák meg. Mindezekelőtt történelmi értelemben, hiszen a gulyások, ménesek, csikósok ma már ironikusan maguk után vonják a német sch-t, jelezve, hogy turisztikai látványosságok lettek.

²⁸ I. m. 43.

²⁹ Legalábbis ebben a versében. Útirajzában így ír: „Mily egyszerű a pusztai és mégis mily fontos! de lehet-e fontos, ami nem egyszerű?” Petőfi: „Úti levelek Kerényi Frigyeshez”, i. h.

³⁰ Ezt valószínűsíti, hogy Petőfi úti jegyzeteiben ezt írja: „ide, ide szállt lelkem a Kárpatokról, az én édes hazámba, a szép alföldre”. Petőfi S.: *Úti jegyzetek*. Budapest: Neumann Kht., 2002 <http://mek.oszk.hu/06100/06125/html/index.htm>

³¹ Palágyi Menyhért: *Petőfi*. Petőfi könyvtár 13., 1909. 163.

Takáts József kitűnő tanulmányában joggal írja, hogy az alföldi táj társadalmi jelentésének (például az egyes számnak!) alapvető formálójá – iskolai bevézésén és értelmezésén keresztül – az a sor (és folytatása), hogy „lenn az Alföld tengersík vidékén”. Néprajzkutatók és művészettörténészek remek dolgozatokat írtak arról, hogyan, mikor, minek hatására vált az Alföld nemzeti tájjá, az e tájhoz kötött gulyás nemzeti étellé, milyen vizuális elemek váltak bevetté az Alföld képi megjelenítéseiben.³²

De a 19. századi tájfestészet és tájköltészet földrajzi konkretizálódásának eleve van valami megőrző jellege. A táj rurális, és az urbanizálódás, modernizálódás fenyegette. Király Edit remek könyvében kimutatta, hogy gyakran ugyanannál a szerzőnél, adott esetben Jókai Mórnál megvan mind a táj megőrzésének, mind radikális megváltoztatásának óhaja: *Arany ember* című regényében az egyiknek adja a prioritást, a kor nagy enciklopédikus díszvállalkozásában, a *Kronprinzenwerken*nek is nevezett *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild*ben, ahol egyébként az eredeti természetet idealizáló, óvó vagy sirató szempont is megjelenik, ő a progresszista oldalon áll, s méltatja a Vaskaput hajózhatóvá tevő munkálatokat.³³ Tompa Mihály *Egy alföldi új telepen* című 1850-es versében elégikusan ír a pusztá megszünéséről: „Oh, pusztá! elvész nemsokára / Vadon költészeted! – / Hol a pásztor vigan bogárhoz / Gyulyát legeltetett, / S lován, a puszták ép szülöttje, / Mint a szél vágatott! – / A pászortűz, a furulyaszó / Kialszik, elhal ott.” Az ellentmondás Petőfiben is megvolt. Ugyanabban az évben, melyben lelkesen szorgalmazta a vasútépítést, fájlalta a folyószabályozást:

A gyorszekérnél egy óranegyeddel elébb értem a Tisza hídjához, s ezalatt gyönyörködve néztem jobbra-balra a tájat, mely a kiöntés által hasonlíthat Amerika óserdeihöz regényességében. És az az átkozott szabályozás majd mind e regényességnek véget fog vetni; lesz rend és prózaiság. Bizony nem szeretnék mostanában a Tiszának lenni. Szegény Tisza! Eddig kénye-kedve szerint kalandozta be a világot, mint valami féktelen szilaj csikó; most pedig zablát vetnek szájába, hámba fogják, s ballaghat majd szépen a kerékvágásban. Így teszi az élet a lángészt filiszterrél!³⁴

A Tiszát a 19. században – ellentétben a népeket és tájakat összekötő Dunával – nemzeti folyónak tartották, mert az akkori Magyarországon eredt és ömlött bele a Dunába. Petőfi is így érzett: „Úgy szeretem e folyót, talán azért, mert tetőtől talpig magyar: hazánkban születik és hazánkban hal meg, és épen az Alföldön vándorol keresztül, az én kedves Alföldemen.”³⁵

Következzék Petőfi *A Tisza* című verse:

Nyári napnak alkonyúlatánál
Megállék a kanyargó Tiszánál
Ott, hol a kis Túr siet beléje,
Mint a gyermek anyja kebelére.

³² Takáts József: „A tér és az idő nemzetiesítése és az irodalmi kultuszok” = *Regio*, XV. évf. (2004) 3. sz. 77. k.

³³ Edit Király: „*Die Donau ist die Form*”. *Strom-Diskurse in Texten und Bildern des 19. Jahrhunderts*. Wien-Köln-Weimar: Böhlau 2017. 84. kk. ill. 38.

³⁴ Petőfi Sándor: „Úti levelek Kerényi Frigyeshez”, i. h.

³⁵ Uo.

A folyó oly símán, oly szelíden
Ballagott le parttalan medrében,
Nem akarta, hogy a nap sugára
Megbotolják hajjai fodrába'.

Síma tükrén a piros sugárok,
(Mint megannyi tündér) táncot jártak,
Szinte hallott lépteik csengése,
Mint parányi sarkantyúk pengése.

Ahol álltam, sárga főveny-szőnyeg
Volt terítve, s tartott a mezőnek,
Melyen a levágott sarju-rendek,
Mint a könyvben a sorok, heverték.

Túl a réten néma méltóságban
Magas erdő; benne már homály van,
De az alkony üszköt vet fejére,
S olyan, mintha égne s folyna vére.

Másfelől, a Tisza tulsó partján,
Mogyoró- s rekettye-bokrok tarkán,
Köztök egy csak a nyílás, azon át
Látni távol kis falucska tornyát.

Boldog órák szép emlékeképen
Rózsafelhők usztak át az égen.
Legmesszebről rám merengve néztek
Ködön át a mármarosi bércek.

Semmi zaj. Az ünnepélyes csendbe
Egy madár csak néha füttyentett be.
Nagy távolban a malom zugása
Csak olyan volt, mint szunyog dongása.

Túlhan, vélem átellenben épen,
Pór menyecske jött. Korsó kezében.
Korsaját mig telemerítette,
Rám nézett át; aztán ment sietve.

Ottan némán, mozdulatlan álltam,
Mintha gyökeret vert volna lábam.
Lelkem édes, mély mámorba szédült
A természet örök szépségétül.

Oh természet, oh dicsó természet!
Mely nyelv merne versenyezni véled?
Mily nagy vagy te! mentül inkább hallgatsz,
Annál többet, annál szebbet mondasz. –

Késő éjjel értem a tanyára
Fris gyümölcsből készült vacsorára.
Társaimmal hosszan beszélgettünk.
Lobogott a rózseláng mellettünk.

Többek között szóltam én hozzájuk:
„Szegény Tisza, miért is bántjátok?
Annyi rosztat kiabáltak róla,
S ő a föld legjámborabb folyója.”

Pár nap mulva fél szendergésemből
Félrevert harang zugása vert föl.
Jön az árviz! jön az árviz! hangzék,
S tengert láttam, ahogy kitekinték.

Mint az örült, ki letépte láncát,
Vágtatott a Tisza a rónán át,
Zúgva, bögve törte át a gátot,
El akarta nyelni a világot!

Három évvel későbbi vers, mint *Az Alföld*, 1847-ben keletkezett. A természeti idill (amelyet a század közepén már oly nehéz volt írni) és a természeti erők hatalmas feltámadásának romantikus ellentmondására épül, amelyet – mint Nemes Nagy Ágnes megfigyelte³⁶ – a minimalista csönd és a maximalista hangvihar jellemez. Margócsy István vetette föl, hogy a magyar klasszika- (Horváth János), illetve a nép-nemzeti felfogásnak, amely szinte akadálytalanul folytatódott a szocializmus idején a forradalmi-realista értelmezésben, lehet – legalábbis részleges – alternatívája a romantikus Petőfi (akit talán ifjonti harctéri halálától sem függetlenül így is fogtak fel 19. századi külföldi recepciójában). Ám alighanem megszaladt a tolla, amikor – egyébként kiváló – tanulmányában megvont ettől a verstől minden referenciális tárgyiasságot, vagy Abrams szavával természetes vonatkoztatási rendszert. *A Tiszában* a tárgyiasságok antropomorfizálódnak, megszemélyesülnek, vagy mitikus kontextusba kerülnek – mondja, s [h]a e verseknek nem szövegtől elszakított képiségét-tárgyiságát figyeljük, hanem azt a beszédkeretet, melyben e tárgyiasságok szóba kerülnek, a tárgyiasságnak a

³⁶ Nemes Nagy Ágnes: „Petőfi Sándor: A Tisza” = Nemes Nagy Á.: *Az élők mértana I. (Prózai írások)*. Budapest: Osiris, 2004. 292–300. Vö. még Vaderna Gábor alapos verselemzésével: Vaderna Gábor: „Megállék a kanyargó Tiszánál” = Szilágyi Márton (szerk.): *Ki vagyok én? Tanulmányok Petőfiről*. Budapest: PIM, 2014. 324–342.

látszata is el fog tűnni: minden tárgyiasság ugyanis csak a magában beszélő poeta szubjektív indulatának kicsapódásaként fog megelevenedni.³⁷

Föl nem foghatom, hogy miért kell ezeket szükségképp ellentétekként elgondolni, s az a példátlanul gazdag tárgyiasság – legyen bár képzeleti –, amely megjelenik a megelevenített természeti idill topográfiai meghatározásában, a sárga főveny-szőnyegben, a mogoró- és rekettye-bokrok nyílásában feltűnő távoli falucska tornyában, a sarjú-rendekben, a korszót merítő paraszt-asszonyban, akivel egymásra tekintenek, a gyümölcs-vacsorában, a félrevert harangokban, és így tovább, miért zárja ki a szubjektív indulatot, amelynek nyilvánvaló két csúcspontja a természethez intézett ima (amelyről Horváth János jegyezte meg, hogy „a Tisza-menti táj kezd a »természet« képviselőjévé megnőni”³⁸), és a megáradó folyó, amelyet nem katasztrófaaként, hanem szabadság-metáforaként használ a vers. Horváth János föltételezte, hogy a szelíd folyó után következő ellentét „csak utólagos ragaszték”, s „a költő ihletében eredetileg nem volt benne a kétféle Tisza szembeállításának szándéka”.³⁹ Valóban elképzelhető volna, hogy a vers a természethez való fohászkodással zárul. Mégis, szegényebb lenne. Elmaradna a táj csöndjének, hallgatásának, illetve „zúgásának, bőgésének” ellentmondása, s az is, ami mögötte áll: a szép természet és a fenséges természet ellentételezése. Hiszen az áradás nem az emberi életeket és tulajdont fenyegető veszedelemről szól, hanem – ahogy az 1848. március 27-én írt *Föltámadott a tenger* nyílt allegóriájában olvassuk – a természet „szilaj hullámokat vető rémítő erejéről”. A *Tiszában*, egy évvel korábban a megáradó folyó hasonlata még az „őrült, ki letépte láncát”, de mégis csak a láncok letépése, a gátak áttörése a lényeg. Ez, ha nem is a forradalom mítosza, mint a *Föltámadott a tenger* özönvize, de mindenesetre a lázadás mítosza.

Palágyi Menyhért vetette föl először Petőfi tájverseivel kapcsolatban, hogy „...a természeti jelenségeknek oly hatalmas megszemélyesítő ereje által tűnik ki, mely szinte versenyre kél a görög mythos-alkotó erővel”.⁴⁰ A természet megszemélyesítésére más példákat is találni *A Tiszában*: „Boldog órák szép emlékeképen / Rózsafelhők usztak át az égen.”,⁴¹ vagy az erdő fejére üszköt vető alkony: „olyan, mintha égne s folyna vére”, vagy a folyó sima tükrére vetülő piros sugarak tündértánchoz hasonlítása: „Szinte hallott lépteik csengése, / Mint parányi sarkantyúk pengése”. (Ez a *János vitéz*re emlékeztet, mert a tündérek csöpp vörös nadrágos, sarkantyús csizmájú huszárokként tűnnek föl, mintegy összevegyítve és kicsinyítve a huszárok kalandozásának és Tündérországnak a motívumát.) S ehhez a sorhoz tartozik a láncait letépő, „őrült” Tisza is. Ezek az antropomorfizáló hasonlatok azonban nagy erejű *hasonlatok*

³⁷ Margócsy István: „A romantikus Petőfi” = Margócsy I.: *Petőfi-kísérletek. Tanulmányok Petőfi Sándor életművéről*. Pozsony: Kalligram, 2011. 195.

³⁸ Horváth János: „Petőfi Sándor” = *Horváth János irodalomtörténeti munkái*. Budapest: Osiris, 2008. 462.

³⁹ I. m. 463.

⁴⁰ Palágyi Menyhért: *Petőfi*. I. h. 164.

⁴¹ Ez Petőfi legrsőbb soraival kel versenyre, az olyanokkal, mint „Kalmár szellő járt a szomszéd mezőkön, /S vett a füvektől édes illatot.”, vagy „Ábrándaimnak száraz erdejében / Csörög, csörög már s nem susog a lomb...”

(„olyan, mintha”), amelyek nem gátolják és semmiképpen sem szüntetik meg a leírás rendkívüli tárgyi pontosságát. Gondoljunk például a bokrok nyílásában megjelenő templomtoronyra. Tárgyiasságuk hűségét még képeletbeli jellegük sem cáfolja (tudni való ugyanis, hogy Petőfi tájverseinek majd mindegyikét nem a helyszínen írta, s a legtöbbet – az elvagyódás tudatában – Pesten).

Ugyanakkor nemcsak *A Tisza*, hanem már *Az Alföld* is és a többi nagy tájvers (*Falun, A puszta télen, a Kis-Kunság* stb.) nem szenttelen, megfigyelő-leíró, hanem interaktív költemény, amely állandó párbeszédben áll a költő személyiségével, azaz erősen lírai jellegű, s rendkívüli figyelemmel fordul a minél szélesebbnek szánt befogadók felé.

Állításunk, hogy Petőfi tájversei határozták meg a magyar tájat. Ha ez igaz, a tárgyiasság látszata nem tűnhetett el belőlük. Kérdés azonban, hogy e meghatározás, ez a költői honfoglalás szándékában állt-e a költőnek. Erre a nehéz kérdésre azt hiszem, hogy tagadólag kell válaszolnunk. Petőfi számos ideologikus verset írt – tájköltészete nem ebbe a rendbe tartozik. Sehol nem utal tájverseiben arra, hogy szülőföldjét, szeretett táját a hazával, az országgal azonosítja. Az ugyanis „A Kárpátoktól le az Al-Dunáig” terjed 1848-as *Élet vagy halál* című verse kezdősora szerint. Az 1847-es *Magyar vagyok* első strófája pedig így hangzik:

Magyar vagyok. Legszebb ország hazám
Az öt világrész nagy területén.
Egy kis világ maga. Nincs annyi szám,
Ahány a szépség gazdag kebelén.
Van rajta bérc, amely tekintetet vét
A Kaszpi-tenger habjain is túl,
És rónasága, mintha a föld végét
Keresné, olyan messze-messze nyúl.

63

Ha a szándékról nyilatkozhatunk, sokkal inkább a régió, a születési hely tájainak felidézése a célja, a kedves táj, a „legalább neki szép” táj valóságos szépségéről való meggyőzés. „Hova szívem, lelkem / Mindig mindenholnan vissza-visszavágyott, / Ujra láttam végre születésem földét, / A szép Kis-kunságot!” A „tér nacionalizálása” persze szándékában állt, de nem gondolt arra, hogy a nemzeti tájat az Alfölddel azonosítsa.

Az is figyelemre méltó, hogy Petőfi tájverseinek nincs történelmi dimenziójuk. Arany János *Az Alföld népéhez* című 1848-as költeményében, amely csak részben tájvers, bizonyos kompenzatorikus céllal, amely ki akarja igazítani az alföldiek hegyek iránti ellenszenvét, amely Petőfi *Az Alföldjében* is megjelenik, a történelmi emlékezetre hagyatkozik, miszerint a sziklatetőkre épült várak védték meg az Alföld szabadságát is. Ezt nevezhetjük – Takáts Józseffel szólva – az idő nacionalizálásának. Petőfinek talán csak egy tájverse van, ahol az Alföld múltjában születésének emlékezete mellett a történelmi emlékezet is megjelenik: „Hogy van, hogy e csárda kövekből épüle? / Holott kőtermésnek nyoma sincs körül. / Itt régente falu avvagy város állott, / Míg nem nyögte hazánk a török rabságot; / (Szegény Magyarország, szegény édes

honom, / Be sokféle bilincs volt már lábaidon!) / E hajdani várost földúlta az ozmán, / Kő kövön nem maradt, csak az isten házán.” (A csárda romjai).

Előfordul, hogy a költői szándéktól függetlenül a mű történelmi jelentése módosul vagy megváltozik. Ebben nagy szerepet játszhatott a 19. századi Petőfi-kultusz, melynek epigonjait Gyulai Pál élesen ostorozta.

Petőfi után a festő költemény, néprománc és zsánerkép nagy divatba jött. Régibb és újabb költők egész serege nekiesett a pusztának. A délibáb valóságos *purpureus pannus* lett. Majd minden költeményen ott lebeg. Lapjaink telvék tájképekkel, mintha az állandó képtárlattal akarnának vetekedni. Mindennap az utánzás és gondolatszegénység kínjaival találkozunk. Nem annyira Petőfi-tanulmányt látunk, mint Petőfi-utánzást, melyben mégis csak a szavak és tárgy emlékeztetnek Petőfire.⁴²

Az epigonizmus kiesett a kulturális emlékezetből, de megerősítette Petőfi tájképeinek hazai jellegzetességét, amely mintegy nemzeti köztudattá vált. Ez azonban nem következhetett be másképpen, mint tájversei leíró tárgyiaságának ereje, emlékezetessége által. Ezeknek a verseknek *lett* történelmi dimenziójuk azáltal, hogy a befogadó utódok számára létrehozták a hazai táj identitását.

⁴² Gyulai Pál: *Petőfi Sándor és lírai költészetünk*. <https://mek.oszk.hu/04900/04968/html/01.htm#23> Purpureus pannus: „bíborszínű cafrang” Bede Anna fordításában Horatius *Ars poetica* című művéből.

